

UOT 398**“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” OBRAZLARININ TƏDQIQI****S.Ş.QULİYEVA*****Bakı Dövlət Universiteti******ifrat.eliyeva@mail.ru***

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı bəzi obrazlarla bağlı araşdırma öz əksini tapmışdır. Dastanın təqdim etdiyi zəngin obrazlar qalereyasına nəzər saldıqda belə bir nəticəyə gəlinir ki, dastan obrazlarının əksər qismi mənşəcə oğuz obrazlarıdır, belə ki, onların adları qədim türk antroponimikasının izlərini daşımaqdadır. Mövzu ilə bağlı tədqiqat aparılarkən bu sahədə araşdırma aparmış görkəmli alimlərin əsərlərinə də istinadlar edilmişdir.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, Qorqud, Qazan, Beyrək, Basat.

Oğuz ədəbiyyatının ana kitabı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı 200 ildən artıqdır ki, müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb edilir. Belə uzun bir dövr ərzində tədqiq olunmasına baxmayaraq bu möhtəşəm dastan haqda hələ də yeni araşdırmalar meydana gəlməkdə, yeni söz deyilməkdədir. Bu da “Kitabi-Dədə Qorqud”un türklərin həyatı, məişəti, mənəviyyəti, mədəniyyəti, tarixi, etnopsixologiyası ilə bağlı bir çox informasiyaları öz içində daşması ilə bağlıdır. Burada milli-tarixi keçmişimizə aid hər şey geniş epik lövhələrlə öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” “türk həyatının ensiklopediyası” da adlandırılır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı aparılan tədqiqatların bir qismi də dastanın təqdim etdiyi zəngin obrazlar qalereyasına yönəlmiş tədqiqatlardır. Bu sahədə tədqiqat aparmış M.H.Təhməsin, M.Seyidov, T.Hacıyev, K.Abdulla, Ş.Cəmşidov, N.Cəfərov, K.Vəliyev, Ə.Tanrıverdi, C.Bəydili, F.Bayat, S.Rzasoy, A.Hacılı və digər alimlər olduqca əhəmiyyətli qənaətlər əldə etmişlər. Bu məqalədə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı obrazlarının tədqiqi məsələlərinə nəzər salınmışdır. Yeri gəldikcə yuxarıda adı keçən alimlərin bəzi əsərlərinə istinadlar edilmişdir.

Qorqudsünaslıqda ən çox tədqiq edilən, haqqında müxtəlif mülahizələr söylənən obrazlardan biri Qorqud Atadır. Bunun əsas səbəblərindən biri isə dastanın adının Dədə Qorqudun adı ilə bağlı olmasıdır. Bu, hətta zaman-zaman “Dədə Qorqud dastanının müəllifi olması” fikrinin də meydana gəlməsinə rəvac vermişdir.

Dastanda az görünməsinə baxmayaraq, müqəddimə və iştirakçısı olduğu

boylar Qorqud Ata haqqında dolğun təsəvvür yaratmış və onun haqqında xeyli araşdırmaların aparılmasına zəmin yaratmışdır. Qeyd edək ki, Dədə Qorqud obrazı haqqında araşdırma aparən bir çox alimlər onun tarixdəki izlərini axtarıb aşkarlamağa çalışmışlar. Ümumiyyətlə, Qorqudun tarixi şəxsiyyət olması fikri hələ orta əsrlərdən mövcuddur. İlk dəfə XIV əsr tarixçisi F.Rəşidəddin Qorqud haqqında tarixə istinadən söz açır. F.Rəşidəddin Dədə Qorqudun Bayat boyundan olub Qara Xocanın oğlu olduğunu, İnal Sır Yavquy xanın və Məhəmməd peyğəmbər zamanında yaşadığını, türklər tərəfindən elçi sifəti ilə onun yanına göndərildiyini yazır. Eləcə də XIV əsr tarixçilərindən Aybək əd-Dəvadari də həmin fikirləri təsdiqləmişdir (24).

Əbülqazi Bahadır xan da Rəşidəddindən qaynaqlanaraq bu fikri inkişaf etdirməyə çalışmışdır. Lakin Əbülqazi öz əsərində: “Qorqud Qayı elindən olan Qara Xocanın oğludur, İnal Yavanın vəziri olub. Hətta Abbasilərin Bağdadda hökmdarlıq etdiyi dövrdə Qorqud adlı əmiri və ya bəyi olub”, – deyər məlumat verir (4, 74). Dövrün məşhur tarixçilərindən olan İ.İsfəhani və Z.Nişapuri də Qorqud adlı əmirdən, sərkərdədən söhbət açır. Orta əsr şərq tarixçilərindən bəhrələnən rus-Avropa mənşəli qorqudşünaslar da müxtəlif dövrlərdə yaşamış Qorqud, Kurqud, Xorqud adı ilə tanınan şəxsiyyətləri Dədə Qorqud obrazının yerinə qoymağa çalışmışlar.

Azərbaycanda abidənin ilk tədqiqatçısı olan Ə.Abid “Qorqud kimdir?” adlı məqaləsində yazır: “Rus müştəriqləri içində Qorquda ilk əhəmiyyət verən Bartolddur. 1894-cü ildə nəşr etdirdiyi birinci məqaləsində əfsanəvi (leqendarıy) Qorqudun tarixi bir şəxsiyyət olub-olmadığı haqqında yazdığı tədqiqatda ərəb tarixçilərindən İbn-əl-Əsirə istinadən Bayatların mənsub olduqları Oğuz zümrəsinin vəqtilə başında durmuş olan Qorqud ibn Əbdülhəmidə yad ediyor” (1, 8).

Rus qorqudşünaslarından olan İnostransev “Qorqud tarixdə və əfsanədə” adlı məqaləsində eyniadlı yeganə tarixi şəxsiyyətin türk tarixində Sultan II Bəyazidin oğlu, Sultan I Səlimin qardaşı şahzadə Qorqud olduğunu deyir. Müəllif tarixi qaynaqlara əsaslanaraq onun 1512-ci ildə qardaşının əmri ilə Bursa yaxınlığında öldürüldüyünü də qeyd edir (20, 119). Yakubovski isə bu obraza yarıtarixi, yarıəfsanəvi prizmadan yanaşır və qeyd edir: “Həqiqətdir ki, əfsanəvi ozan XII yüzillikdən xeyli əvvəllər yaşamışdır. Qorqudun qədim başlanğıc nöqtəsi ozan-şamanlıqdır. O, həmçinin Azərbaycan xanlarının müşaviri və məsləhətçisi olmuşdur” (21, 123).

Sonrakı dövrlərdə, əslində Qorqud adının konkret bir tarixi ünvanı bağlanılmasının absurd fikir olması barədə düşüncə rus qorqudşünaslığında daha da möhkəmləndi. Təsədüfi deyil ki, Jirmunski də Qorqud obrazını dastan müstəvisində izah edir: “Əfsanəvi Qorqudun tarixi prototipini axtarmaq artıq elm aləmi üçün əhəmiyyətli deyil. Qorqud – ümumiləşmiş bir obrazdır ...” (23, 173).

Ə.Abid hələ XX yüzilliyin əvvəllərində: “Qorqudu tarixi şəxsiyyətlərlə eyniləşdirmək yanlışdır. Bu obraz əfsanəvi bir mahiyyət daşıyır və Dədə Qorqudun bu istiqamətdə tədqiq edilməsi lazımdır”, – deyər qeyd edirdi (1, 9).

Əvvəl də qeyd etdik ki, bəzən Dədə Qorqud dastanının müəllifi də hesab edilmişdir. T.Hacıyev isə yazırdı ki, dastanının yaradıcısı, yaşadanı “qorqudçu ozanlar” olmuşlar. Lakin Qorqudun adının müəllif kimi səslənməsinə səbəb dastanının Dədə Qorqudun adına bağlanmasıdır. Bilirik ki, Vatikan nüsxəsi “Hekayəti-Qazan bəg və qeyri” adlanır. Drezden nüsxəsini isə qeydə alan şəxs “Kitabi-Dədə Qorqud” adlandırır və Qorqud adını da elə bu məşhur edir (7, 3). Həmçinin belə hesab edilir ki, Qorqud müqəddimədəki atalar sözlərinin, boy-ların sonundakı şeir parçalarının və bir də dastana daxil olmayan, amma xalq arasında məşhur olan, adqoyma motivini özündə yaşadan bir bəndlilik şeir parçasının (Gəlinə ayran demədim mən Dədə Qorqud...) müəllifidir. Çox güman ki, bu nüanslar da Qorqudun dastan müəllifi olması barədə yaranan fikirlərə təkan vermişdir.

El arasında Dədə Qorquda aid edilən, müqəddəs pir və ziyarətqah kimi qorunan “Qorqud qəbirləri” də orta əsrlərdən etibarən Azərbaycana gələn səyahələrin diqqətini cəlb etmiş, onlar öz səyahətnamələrində bu barədə məlumat vermişlər. Ö.Çələbi Dərbəndin ziyarətqahlarından bəhs edərkən yazır: “Bir ziyarətqah da böyük sultan Dədə Qorqudunku idi. Şirvanlılar bu sultana pərəstiş edirlər” (11, 268). XVII əsr alman səyyahı A.Olearinin qələmə aldığı rəvayətlərdən biri Qorqud haqqındadır (10, 252). Maraqlıdır ki, Divayev də Sırdərya sularının dağıtdığı Xorxut qəbrindən danışaraq deyir: “Bura 1880-ci ilə qədər məqbərə imiş, eləcə də bu türbənin “çıraqçı” deyilən baxıcıları varmış” (1, 11).

Göründüyü kimi, müxtəlif tədqiqatçılara nəzərən Dədə Qorqud tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Doğrudur, biz bu obrazın prototipinin, ola bilsin tarixin hansısa bir dönməsində yaşamış şəxs olduğunu inkar etmirik, hətta buna inanırıq da. Amma bugün bizim “Kitabi-Dədə Qorqud”da qarşılaşdığımız Qorqud obrazı artıq həmin tarixi şəxsiyyət olan Qorqud deyildir. Bu obraz özündə qamşaman dünyagörüşünün bəzi əlamətlərini hişf edib saxlayan, islamiyyətdən çox əski dönmələrin insanıdır, lakin sonrakı mərhələlərdə islamiyyətin gəlişi Qorqudu müsəlman övliyasına çevirmişdir. Hətta sonrakı dönmələrdə Qorquda müsəlman müqəddəsi cizgiləri də verilmişdir. Bu baxımdan Qorqud əslində özündə müxtəlif zamanların əlamət və keyfiyyətlərini əks etdirən universal bir müdrük qoca obrazıdır. Bugünkü Qorqud obrazı, həmçinin bir az da epik təxəyyülün məhsuludur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının baş qəhrəmanlarından biri, bəlkə də elə birincisi Qazan xan obrazıdır. Qazan xan obrazı daim qorqudşünasların diqqət mərkəzində olmuş, araşdırma və müqayisələrdə bu qəhrəman haqqında fərqli fikirlər yürüdülmüşdür. Dastandan məlumdur ki, Qazan xan Salur boyundandır, Oğuz elinin bəylərbəyidir. Salur Qazan bir obraz olaraq yalnız dastan çərçivəsində məhdudlaşmır. O, yarımifik, yarıepik, yarıtarixi səciyyəli şəxsiyyətdir. Bir çox qaynaqlarda Qazan adı hallanır. M.Kaşgarlı “Lügət”ində Salur (Salğur) boyu haqqında məlumat verir. XIV yüzillikdə F.Rəşidəddin 24 oğuz boyundan biri kimi bu boyun adını da qeyd edir.

F.Sümərin “Oğuzlar” kitabında belə bir məlumat yer alır: “Ulaş boyunun

yurdu Tartusun şimal-qərbindən başlayıb Bulqar dağınadək uzanırdı. Böyük bir təşkilat olan Ulaş boyu Bayındır (41 cəmaət), Orxan bəylü və s. obalara ayrılmışdır” (15, 322).

Ə.Bahadır xan “Şəcəreyi-tərakimə”də belə məlumat verir: “Dib Bakuy xan xalqdan soruşdu: “İndi hələ də Oğuz xanı görən adamlardan kimsə varmı?” Ona cavab verdilər ki, elə bir adam var; o, Salur tayfasındandır, adı Ulaşdır” (4, 73).

X.Koroğlu isə: “Qorqud Kitabı”ndakı Salur Qazanın yaşadığı illər Əbülqazidəki Qazan Alpın yaşadığı illərə təqribən uyğun gəlir və onların müasirlər kimi görünür”, – deyir (9, 31).

Qədim Oğuz tayfaları və Oğuz qəhrəmanları haqqında bir çox məlumatlar F.Rəşidəddinin “Cəmə-t-təvarix” əsərində də yer alıb. Rəşidəddinə görə, Qazan xan monqol sərkərdəsi Çingiz xanın nəslindəndir, o, 1271-ci ildə Mazandaranda anadan olub. Üç yaşından at minirdi. Babası Abaqa xan beş yaş tamamlana ona çinli müəllim tutur. O, dövrün elmlərini mənimsəyir, 5 ildən sonra 10 yaşında süvari sənətini öyrənir, mahir ox atıcısı olur. Eyni zamanda, qısa müddət ərzində Qazan kimyagərlik elminə də bələd olur. Tibb elmini, Astronomiya və Astrologiyanı bilir, falçılıqdan məlumatı varmış. Bir sözlə, Qazan xan çoxsahəli biliyə və yenilməz gücə malik bir şəxsiyyət kimi təqdim olunur. Rəşidəddin, hətta onun Diyarbəkəre yürüşündə Çoban adlı əmirin, sərkərdənin də iştirak etdiyini qeyd edir (22, 141-143).

F.Sümər yazır ki, XII-XIII yüzilliklərdə Anadoluda Qazan/ Kazan adının işləndiyinə dair misallar görünür. Yalnız Qaraqoyunlulardan Misir Xocanın oğlu Kazan Sultan vardır ki, o da öz adını monqol hökmdarı Qazanın adından götürmüşdür (14, 356).

Türk araşdırıcısı Ə.B.Ərcilasun da Qazanla bağlı tədqiqlərini müqayisəli istiqamətdə aparır. Belə ki, o, “Şəcəreyi-türk” əsərindəki Tuman xanı Salur Qazanla, qayınatası Göl Erkini isə Bayındır xanla eyniləşdirmişdir (6, 7).

Ş.Cəməşidov isə öz tədqiqatlarında Salur Qazanı Koroğlu və Babəklə eyniləşdirməklə bu obrazın prototiplərini müəyyənləşdirməyə çalışır. Fikrimizcə, Qazan obrazı ümumiləşmiş bir obraz olaraq dastana keçmişdir. Bu mənada Qazan xanın, eləcə də dastanın digər obrazlarının tarixdə yaşamış konkret şəxsiyyətlərlə eyniləşdirilməsi düzgün deyil.

Dastanın ən məşhur igidlərdən biri Bamsı Beyrəkdir. M.H.Təhmasib dastan qəhrəmanlarının tarixi semantikasından bəhs edərkən yazır: “Beyrək surətinin yaranmasında bəzi tarixi hadisələr zamanı əhəmiyyətli işlər görmüş Beyrək adlı şəxsiyyət az rol oynamamışdır” (17, 154). Beyrək obrazı ilə bağlı müəyyən faktlar da tarixi baxımdan əhəmiyyətlidir. İlk növbədə, onu deyək ki, ailə, namus, əxlaq normaları Oğuz elində dövlət nəzarətindədir. Əsirlikdə olan Beyrəkdən xəbər çıxmıyınca Banu Çiçəyin taleyi Bayındır xanın hüzurunda həll olunur. Deməli, Oğuz elində qadının nikahsız, dul qalması qəbul olunan hal olmayıb. Bu, bir tərəfdən əxlaq normalarını qorumaq, digər tərəfdən, nəsil artırmaq məqsədilə həyata keçirilirmiş. Bu norma İslamda da öz əksini tapıb.

Dastanın mövzu, motiv və süjet baxımından diqqət çəkən boylarından biri də “Baybura oğlu Bamsı Beyrək boyu”dur. Görkəmli türk ədəbiyyatşünası O.Ş.Gökyay Osman Turana istinadən Bayburtda Beyrək haqqında silsilə rəvayətlər olduğunu, şəhər kənarındakı Duduzar kəndində isə bu qəhrəmanın qəbrinin yerləşdiyini yazır (19, XCVII). Bu boyun özbək qəhrəmanlıq eposu “Alpamış”la əlaqəsini Jirmunski əsaslı şəkildə tədqiq etmişdir. “Bamsı Beyrək boyu” ilə “Alpamış” dastanı arasında qəhrəmanın doğulması, nişanlının üç sınaqdan qalib çıxması, qızın toy günü qəhrəmanın gəlib çıxması, vüsala yetmə, adlarda olan oxşarlıqlar tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin boyda arxaik elementlər daha çoxdur. Belə ki, nişanlılar arasında keçirilən sınaq yarışlarında bu arxaiklik qabarıqdır. Qeyd edək ki, “Alpamış” dastanının qazax və qaraqalpaqlarda “Alpamış”, altaylarda “Alıp-Manas”, başqırdlarda “Alpamış və Barçın Xulu”, kazan tatarlarında “Alpamışa” kimi variantları vardır. Amma Bamsı Beyrək Alpamışın invariantı deyil və bu abidələrin hər ikisi öz başlanğıcını qədim axardan almış, müstəqil variantlardır.

Bu oğuznamə “Aşıq Qərib”, “Tahir və Zöhrə” dastanları üçün də zəmin olmuşdur. Eyni zamanda dastanın III boyunun “Şahsənəm və Qarip”, “Yusub və Əhməd” kimi Orta Asiya versiyaları məlumdur.

Türkiyə ərazisində “Bamsı Beyrək boyu”nun təsiri ilə yaranmış “Bay Beyrək”, “Ağqavaq qızı”, “Bənziboz ilə Bay Beyrək”, “Bay Beyri” və ya “Bay Beyre” hekayətləri dolaşmaqdadır. Qeyd edək ki, görkəmli dilçi Ə.Cəfəroğlunun yazıya aldığı bu nümunə nağıl şəklində mövcuddur (9, 120).

“Dədə Qorqud” dastanının üzü niqablı dörd igidindən biri də Qanturalı obrazıdır. Atası Qanlı Qoca Oğuz elində oğlunun istədiyi kimi qız tapmayanda Trabzon elinə üz tutur və Selcan xatunu soraq verir. Deməli, ilk mərhələdə Oğuzlar üçün dini fərq o qədər önəmli olmayıb və onlarla qonşu olan tayfalar türk olmuşlar. Qeyd edək ki, müasir Türkiyə türkcəsində sıx rast gəlinən Cansel və Selcan adlarının tərkib hissələrindəki sözlər eynidir və eyni mənə kəsb edir. Bu ad indi də türk adı olaraq işlənməkdədir.

Qanturalı adını F.Sümər tarixi mənbələrə, hədis kitablarına, məşhur ərəbcə lüğətlərə əsaslanaraq izah edir: “Qantura oğullarının türklər və ya onlardan bir qövüm olduğunu söylənilir. Eləcə də XIV əsrdə Aydın bölgəsində yürüklər arasında “Qanturalı” adlı bir oymaq var idi. Qanturanın bəzəkli bir paltar və ya qaftan kimi geyim adı olduğu da güman edilir; “qanturanın saçaqları dizinə tökülmüş” əgər bu oxunuş şəkli doğrudursa, bizə görə, dastan qəhrəmanının adı və ya ləqəbi buradan götürülmüşdür. Lakin həqiqət olan bir şey var ki, o da Qanturalının ağqoyunlu Tur Əli bəy ilə əlaqəsinin qətiyyənlənməsidir” (15, 382).

Dastanda diqqət mərkəzində olan obrazlardan biri də Buğacdır. Qorqudşünaslar bir qayda olaraq dastandan çıxış edərək bu adı “buğa” sözü ilə əlaqələndirirlər. Tədqiqatlardan görünür ki, Buğac adı yalnız eposun qəhrəmanına deyil, tarixi şəxsiyyətlərə də verilmişdir. Oğuz qəbilə birləşmələrindən qırpaqlarda, başqa türk dilli xalqlarda Buğa\Buqa adı qoyulmuşdur. Tarixi şəxsiyyət

adları Ağbuğa, Qarabuğa adları buna misal ola bilər.

M.Seyidov buğa sözünün semantikasını qədim türk dili faktları əsasında araşdırır: “Əski türk dillərində “baş komandan”, “baş sərkərdə” demək olar ki, “başboğ” sözündəki “boğ” tərkibi “boğ\buğ”la bağlıdır, bir sözdür. “Başboğ” “baş” və “boğ// buğ” (igid, güclü) sözlərindən yaranmışdır. Onda “başboğ” “baş igid” anlamındadır. Bir sıra türk xalqlarında erkək keçiyə, qoça da “buğa// buqa” deyirlər” (12, 120). Müasir türk ad sistemində Buğac adı müşahidə olunmasa da, tarixən geniş işlənmə arealına malik olmuşdur. Maraqlıdır ki, Ə.Tanrıverdi buğa söz kökündən yaranan antroponimik vahidlərin qeyri-türk xalqlarının ad sistemində də müşahidə olunduğuna diqqət çəkir: “Həmin antroponim müasir fars antroponimləri sistemində eynilə işlənməkdədir. “Buğa zooleksemi əsasında yaranmış antroponim gürcü familiyaları sistemindəki “Buğadze” adında da mühafizə olunmaqdadır” (16, 99). Eləcə də rus antroponimiyasında yüzlərlə türk mənşəli antroponimik vahidin mövcud olduğunu əsas götürən Ə.Tanrıverdi: “Puqaçov /tarixi denotatı Rusiyada III kəndli müharibəsinin (1773-1775) başçısı kazak Yemelyan Puqaçov/ antroponiminin də türk mənşəli “Buğac” antroponimik vahidinin formaca – fonetik tərkibcə /b-p, ğ-q, c-ç/ dəyişmiş variantı olduğunu ehtimal etmək olar” (16, 99).

Tədqiqatlardan görünür ki, Basat adı da kifayət qədər məşhur ad olmuşdur. Müasir Azərbaycan antroponim sistemində işlənmir. Lakin O.Ş.Gökyay Ali Rza Yalmana əsasən yazır: “Basat Güney Anadoluda Busat kimi işlənir” (19, 230). Busat adının Türkiyədə fəal işləndiyi məlumdur. Lakin Busatın Basatla eyni mənə kəsb etdiyi inandırıcı görünür. Bu söz antroponim funksiyasında olmasa da, ümumişlək söz olaraq dilimizdə mövcuddur. Busat – büsat “toy mərasimi”, “şadlıq məclisi” mənəsini daşıyır. Basatın adının verilmə səbəbi “Basatın Təpəgözü öldürməsi boyu”ndan bizə məlumdur. Dədə Qorqud bu adı ona “at basıb sümürdüyünə” görə verir. Ümumiyyətlə, Basat baş qəhrəmanı olduğu boyda ən böyük igidliyi Təpəgözü öldürməklə etmiş olur. Dastanda fəvqəladə, qeyri-insani canlı olaraq təsvir olunan bu obraz haqqında Əbubəkr ibn Aybək Əd-Dəvadari də məlumat vermişdir. Dəvadariyə əsasən, söyləmək olar ki, onun bəhs etdiyi “Oğuznamə” “Dədə Qorqud” dastanını da içinə alan bir kitab imiş ki, Oğuzlar arasında bu kitab əldən-ələ gəzirmiş. Müəllif “Oğuznamə”dən bəhs edərkən “Basatın Təpəgözü öldürməsi” əhvalatını da nəql edir. Guya Basatın evlənmək istədiyi qızın şərti buna səbəb olmuşdur. Heç kəsin məğlub edə bilmədiyi qıza Basat qalib gəlir. Atasına müjdə verdikdə, “Sanki oğlum Təpəgözü öldürmüş kimi danışırınsınız”, – demişdir. Basat bunu eşitdikdə bir tədbir ilə Təpəgözü öldürür (13, 28). Haqqında danışılan “Oğuznamə” “Dədə Qorqud kitabı”ndan daha geniş olmuşdur. Basat barədə verilən məlumatlar da eposdakından əhatəlidir. Dəvadari Təpəgöz haqqında danışarkən onun eybəcər, başının ortasında bir gözü olduğunu, bədəninə qılınç və ox batmadığını deyir. Anasının dəniz pərisi, atasının papağının on keçidəri-sindən tikilməsi kimi əlamətlər az-çox dastanla səsleşir.

Dastanın obrazlarından biri də Təpəgöz obrazıdır. Təpəgöz obrazı haq-

qında mənbələrdə yarıreal, yarımifik varlıq kimi söz açılır. F.Sümər Təpəgöz ət-Tuğrulı adlı Məmlük əmiri barədə də məlumat verərək bu obrazın tarixi məzmunundan çıxış edir: “Təpəgöz, bəlkə də, əslində Oğuzlara böyük ziyanlar vurmuş, itkilər verdirmiş bir düşməni təmsil edir. Yəni Təpəgöz bu ləqəbi daşıyan qıpçaqlardan bir düşmən başbuğu ola bilər. O, basqınları ilə Oğuzları, xüsusilə, Bozoxları məğlubiyyətə uğratmış Basatın böyük qardaşı Qıyan Selcik, Arıq Candan iki qardaşı ilə, Dəmir donlu Mamaq, Dözən oğlu alp Rüstəm və Uşun Qoca kimi bəylər Təpəgözlə döyüşlərdə ölmüşlər. Sonra Basat Təpəgözü məğlub edib öldürür, qardaşlarının və eldaşlarının qisasını alır. Aradan zaman keçdikcə Təpəgözün bu ləqəblə yad edilməsində, bəlkə, xarici bir təsirin də rolu olmuş, o, fəvqəltəbii bir varlıq olaraq təsəvvür edilmişdir” (15, 360).

Qeyd edək ki, tədqiqatlarda Təpəgöz surətinin real həyat hadisələrindən qaynaqlandığını göstərən faktlara rast gəlinir. Araşdırmaçı alim F.Əhmədov 1981-ci ildə dövrü mətbuatda nəşr etdirdiyi bir məqalədə bu barədə belə məlumat verir: “Bolqarıstan teleqraf agentliyinin verdiyi məlumata görə, ölkənin arxeoloqları Razloq şəhərinin yaxınlığında apardıqları qazıntı zamanı bir Təpəgöz skeletinə rast gəlmişlər. 172 santimetr boyu olan bu skeletin alınının ortasında yeganə gözü varmış. Əlbəttə, maraqlı məlumat olsa da, bu təpəgözün “mifik Təpəgöz” olduğunu sübut etmir. Digər tərəfdən arxeoloqlar hələlik belə bir varlığın izini başqa yerdə tapa bilməmişlər. Həkimlər isə bu cür uşağın doğulduğuna təsadüf etmişlər. Lakin tibb elmi sübut edir ki, bu cür uşaqlar ən çoxu bir həftə yaşaya bilər” (5, 37). Deməli, ulularımızın haqqında nağıllar, əfsanələr qoşduğu bu obraz tam təxəyyül məhsulu deyil və müəyyən mənada dastanın VIII boyunun reallıqdan qaynaqlandığını göstərir. Qorqudşünaslıq üçün isə Təpəgöz mifik obraz olaraq qalır. Anar bu obrazın özünəməxsus cəhətlərini təhlil edərkən yazır: ““Basat və Təpəgöz” boyu əsasən yarifantastik nağıl stilində yaranıbsa da, burada bir sıra sırf realistik detallar qaribə psixoloji məqamlar var” (2, 87).

“Dəli Domrul” boyunda əfsanəvi obraz olaraq Əzrayılı görürük. Dəli Domrulun Əzrayılı tanıması, “Əzrayıl deyilən kişinin kimliyini bilməməsi” Oğuzların həyatında İslam dini ilə bağlı olan təsəvvür və anlayışların hələ geniş yayılmaması ilə əlaqədardır. Burada bir məqama diqqət yetirək: Dəli Domrul “qadir Allahı” tanıyır, ancaq onun əmri ilə canlar alan Əzrayıl haqqında heç bir şey eşitməmişdir. Şübhəsiz, katiblər İslam qanunlarına uyğun olaraq “qadir Allah”, “haqq təala” ifadələrini mətnə salmağı özlərinə borc bilməmişlər. Diqqət edilərsə, Dəli Domrulun Allah-təala haqqında təsəvvürü azdır, bir az saymaz-yana davranır. Domrulun bu hərəkətləri Allaha xoş gəlmir, Əzrayıla onun canını “xırladıb almaq” əmrini verir. “Bu, İslam Allahından daha çox türk dilli xalqların qədim Tanrı anlayışına uyğun gəlir” (3, 31). Türk düşüncə sistemində Tanrı – Tenqri dünyanı idarə edən başlıca hakim qüvvə sayılmışdır. Yazılı qaynaqlarda Tanrı suçlulara cəza verən, insanın taleyini yönəldən real güc, iradə, hakimiyyət sahibi kimi verilmişdir:

Urduğunu ulatmayan ulu Tanrı!
Basdıgını bəlürtmiyə, bəllü Tanrı!
Götürdüyün gögə götürən, görklü Tanrı!
Qavurduğun qəhr edən, qəhhar Tanrı! (8, 136).

Göründüyü kimi, hələ islamaşmamış Oğuzların təsəvvüründə Tanrı anlayışı olub. Elə bu səbəbdəndir ki, türklər İslamı asanlıqla qəbul etmişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının maraq doğuran və ən çox müzakirə edilən obrazlarından biri də Bügdüz (və ya Büğdüz, Bəgdüz) Əmən olmuşdur. Bu da onun dastanda qeyd edildiyi kimi peyğəmbərin hüzuruna səfər etməsi, onunla görüşməsi ilə bağlı olmuşdur. Qeyd edək ki, tədqiqatçılar bir çox hallarda əfsanələrə əsaslanaraq Bügdüz Əmən haqqında mülahizələr yürütmüşlər. Belə ki, Marr bu əfsanələrdən birini əsas götürərək yazır ki, Türküstan hakimi Oğuz xanın tapşırığı ilə peyğəmbərin yanına Zəmin adlı bir bağdadlı kürdü göndərirlər. Peyğəmbər onun dəhşətli görkəmindən qorxur, kürd olduğunu bildikdə Allahdan diləyir ki, bu milləti heç vaxt birləşdirməsin. Əfsanəyə görə, kürdlər arasındakı ziddiyyətlər də bununla izah olunur. X.Koroğlu bu əfsanədəki Zəmini Əmən hesab edir. O, eyni əfsanənin Ö.Çələbinin də diqqətindən yayınmadığını və onun qəhrəmanı Əməninin də milliyyətə kürd olduğunu yazır: “Analoji əfsanəni XVII əsrdə yaşamış türk səyyahı Ö.Çələbi söyləyir. Onun qəhrəmanı Əmən də milliyyətə kürddür” (9, 185).

M.Ergin də qeyd edir ki, Bitlis bəylərindən olan Şərəf xan “Şərəfnamə” əsərində rəvayətə əsaslanaraq Bügdüz (Bəgdüz) Əməni mənşəcə kürd kimi təqdim etmişdir. Həmin rəvayətdə deyilir: “Peyğəmbər Oğuz xanın göndərdiyi kürd böyüklərindən olan Bügdüzü dəhşətli, iyrənc halda görür və “onlar dünyanın başına bəla olduğu üçün bu tayfada olanlara dövlət qurmaq nəsb olmasın,” – deyir. M.Ergin Bəgdüz Əmənin kürd olmadığını bildirir və fikrini belə yekunlaşdırır: “Əsasən, Bügdüzü Oğuz xanın göndərməsi bu rəvayətin əslində Oğuzlara aid olduğunu göstərir” (18, 48). Görkəmli alim rəvayətin özündən çıxış edərək Əmənin kürdlüyünü təkzib edir.

Dastanla rəvayətdə üst-üstə düşən əsas nüans Əmənin Oğuz elinin elçisi kimi Peyğəmbərin hüzuruna getməsidir. Dastanın II, IV, VII, VIII və XII bəndlərində iştirak edən Bəgdüz Əmən xalis türk bəyidir. 24 oğuz tayfasından biri olan Bəgdüz elindəndir. Salur Qazan kimi o da mənsub olduğu boyun adı ilə təqdim olunur. Görünür, Oğuz elində çox hörmətli və inanılmış şəxs olduğundan peyğəmbərin hüzuruna göndərilməyə layiq bilinir. M.Kaşğarlının da qeyd etdiyi kimi, Məhəmməd peyğəmbər türklərə böyük qiymət vermiş və söyləmişdir ki, Türk dilini öyrənin və onlara hörmət edin, çünki onların uzun sürən hakimiyyətləri olacaqdır. Türklər də Tanrının elçisinə dərin hörmət və sədaqət göstərmişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında maraq doğuran və yaddaqalan obrazlardan biri də Bəkil obrazıdır. Bəkil dastanda xüsusi missiya daşıyır. O, Gürcüstan sərhədlərinin qoruyucusudur. Bu obraz İslamdan öncəki təsəvvürlərin məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, M.Seyidov bu obrazı ovçuluq əsəti

ilə bağlayır: “Vaxtı ilə “Əkil-Bəkil” zoomorfik onqon olmuş, görünür ki, sonralar zaman ona insan cildi geydirmiş, onu sərhədi qoruyan igidə çevirmişdir” (12, 240).

Türk dastanlarında, həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da bahadır qız obrazlarının təsviri də xüsusi vurğulanmalıdır. Çünki qədim türk cəmiyyətində qadınlar, qızlar müəyyən hüquq və azadlıqlara, döyüş bacarıqlarına malik olmuşlar. Bunun ümumiləşmiş obrazı olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Burla xatun, Banu Çiçək, Selcan xatun kimi bahadır qadın surətləri yaradılmışdır ki, onlar lazım olduqda döyüşçü qiyafəsi geyinib meydanda oğul, nişanlı, ər müdafiəçisi də ola bilirlər. Bu motiv isə qədim türk amazonları barədə yaradılmış əfsanələrlə səsleşir.

Dastan süjetinə daxil olan Qıpçaq Məlik, Ağ Məlik, Sufi Sandal Məlik, Şöklü Məlik düşmən obrazlarıdır. Yazıçı Anar bu obrazları belə təhlil edir: “Burada onlar heç bir xalqı təcəssüm etməyən mücərrəd, dastanvari epik yağılardır. Təsadüfi deyil ki, dastanın heç bir yerində “nəsrani”, “tərsa” sözlərinə rast gəlinmir (2, 31). M.H.Təhmasib tarixi-müqayisəli cərəyanın prinsiplərinə əsaslanaraq yazır: “...epikləşmiş, hətta “əfsanəvi” boyalar almağa başlamış tarixi şəxsiyyətlərdən biri “Dədə Qorqud” boylarının bir neçəsində iştirak edən Şöklü Məliyin prototipi Şah Məlikdir” (17, 153). O.Ş.Gökyay 1074-cü ildə Akka və Suriya şəhərlərinin bir qismini zəbt edən Şöklü bəy barədə məlumat verir (19, CXLIX). X.Koroğlu isə Şöklü Məlik obrazı haqqında danışarkən belə qənaətə gəlir: “X əsrdə oğuz qoşunlarının başçısı Əl-Kaanın oğlu Atrakın Şilki oğlu Almuş adlı kürəkəni olub. Çox ehtimal ki, Şilki sonralar oğuz eposuna kafər – düşmən surəti kimi daxil olmuşdur” (9, 169). Oğuzlar öz düşmənlərini “kafir” adlandırır. Yəni müsəlman olmayan, Allahı tanımayıb, ona sitayiş etməyənlər kimi. Qazanın dilindən düşmənlər haqqında söylənilən “sasudinli”, “yonma ağac tanrılı” ifadələri bütürəstliyə işarədir. Amma bu düşmən obrazlarının adları da türk sözləridir, onlar oğuzlarla bir-birinin dilini anlaşırlar. Dastandakı adqoyma mərasimi, eləcə də qəhrəmanlarının adları Orxon-Yenisey abidələri ilə həmahəngdir. Daş kitabənin üzərinə həkk olunmuş Bilgə kağan, Gül tigin, Yigin Alp Turan, eləcə də Tenqri, “anam Xatun”, “Xanım xaqan” ifadə deyimləri “Dədə Qorqud” eposunun ümumi ruhuna uyğundur.

İslamlaşma prosesindən sonra dastana ərəb-fars mənşəli bəzi obrazların adları da daxil olmuşdur. Məhəmməd, Həsən, Hüseyn, Fatimə, Əbubəkr, Ayişə, Mələk, Pəri, Zübeydə, Ürüyde, Zəlixə kimi obrazların adları müqəddimə və boylarda müəyyən məqamlarda səslənir, lakin onlar dastanda iştirakçı səviyyəsində deyillər. Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının zəngin obrazlar qalereyasına nəzər saldıqda müşahidə edirik ki, obrazların əksər qismi mənşəcə oğuz obrazlarıdır, belə ki onların adları qədim türk antroponimikasının izlərini daşımaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abid Ə. Qorqud kimdir? "Azərbaycan" jurnalı. Bakı, 1999, №9, 7-12 s.
2. Anar. Dədə Qorqud dünyası // Sızsız, Bakı: Gənclik, 1992, s.11-94
3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: ADU, 1989, 324 s.
4. Bahadır xan Ə. Şəcərəyi-tərakimə. Bakı, 2002, 146 s.
5. Əhmədov F. Təpəgöz mifologiyamızın qədim obrazıdır// "Elm və Həyat" jurnalı, Bakı, 1981, №4, s.37-39
6. Ərcilasun Ə. B. Salur Qazan kimdir?// "Dədə Qorqud" ədəbi-bədii toplusu, Bakı: Səda, 2003, 2, s.3-17
7. Hacıyev T. Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, 188 s.
8. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı/tərtib edən S.Əlizadə/ Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 393 s.
9. Koroğlu X. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı: Yazıçı, 1999, 243 s.
10. Qurbanov A. Azərbaycan şəxs adlarının ensiklopediyası. Bakı: Elm, 2007, 304 s.
11. Mahmudov Y. Səyyahlar, kəşflər və Azərbaycan. Bakı: Gənclik, 2012, 140 s.
12. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 486 s.
13. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 388 s.
14. Sultanlı Ə. Məqalələr /tərtib edən A.Zamanov, Y.Qarayev/ Bakı: Azərənşr, 1971, 328 s.
15. Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 426 s.
16. Tanrıverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları. Bakı: Maarif, 1999, 157s.
17. Tehrani Ə. Kitabi-Diyarbəkriyyə. Bakı: Elm, 1998, 326 s.

Türk dilində

18. Cəfəroğlu Ə. Dedem Korkud hikayelerinin antroponim yapısı// Türk Dili Araşdırmaları Yıllığı, Bülleten, Ankara, 1959, s.59-80
19. Ergin M. Dede Korkud Kitabı. 2 cildə, I cild, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, 1958, 250 s.
20. Kırzioğlu M.F. Dede Korkud oğuznameleri. I kitab, Ankara: AYK, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000, 114 s.

Rus dilində

21. Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кафказ// Книга моего Деда Коркуда огузский героический эпос. М., 1962, с.109-120
22. Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и «Книга Коркуда»// Книга моего Деда Коркуда Огузский героический эпос. М., 1962, с.132-258
23. Якубовский А.Ю. Китаби-Коркуд и его значение// Книга моего Деда Коркуда Огузский героический эпос. М., 1962, с.121-131

İnternet resursları

24. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Kərkük ləhcəsi\ Bizim Yazı [www. bizimyazi. com](http://www.bizimyazi.com).

ИССЛЕДОВАНИЕ ОБРАЗОВ ДАСТАНА «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

С.Ш.ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье нашло свое отражение исследование, связанное с некоторыми образами дастана «Китаби-Деде Горгуд». Производя обзор на богатую галерею образов, пред-

ставленными дастаном, можно прийти к заключению, что большинство образов по происхождению являются образами огузов, потому как их имена являются носителями следов антропонимики древних тюрков. В ходе проведения исследования по данной теме были даны ссылки на труды компетентных ученых в этой области.

Ключевые слова: «Китаби-Деде Горгуд», Горгуд, Газан, Бейрек, Басат.

INVESTIGATION OF THE CHARACTERS OF THE EPOS “KITABI-DEDE GORGUD”

S.Sh.GULIYEVA

SUMMARY

The article reflects the investigation of some characters of the epos “Kitabi-Dede Gorgud”. Looking through the rich character gallery of the epos one can come to the conclusion that the majority of the epos characters are Oghuz characters by the origin, thus, their names carry the signs of the ancient Turkic anthroponomy. The research refers to monumental researches by eminent scientists in this sphere.

Key words: “Kitabi-Dede Gorgud”, Gorgud, Gazan, Beyrek, Basat.